



مرکز آینده پژوهی جهان اسلام

شماره ثبت در وزارت علوم، تحقیقات و فناوری: ۱۰۰۴۸۹

گواهی پذیرش مقاله

عنوان مقاله: بررسی مولفه های ژئوپلیتیک موثر در مناسبات جمهوری اسلامی ایران و عراق

نویسندگان:

حمید علی هادی (دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد)

محسن جان پرور (استادیار جغرافیای سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد)



با سلام و احترام

ضمن تشکر از همکاری شما پژوهشگران محترم با اولین همایش ملی ایران و همسایگان، که با همکاری مرکز آینده پژوهی جهان اسلام و دفتر مطالعات سیاسی و بین المللی وزارت امور خارجه، مورخ ۴ بهمن ۱۴۰۰ برگزار شد، با کمال مسرت به استحضار می رساند مقاله شما بر مبنای نظرات داوران و تایید کمیته علمی همایش، پذیرفته و در کتاب مجموعه مقالات برتر همایش به چاپ خواهد رسید.

با آرزوی توفیق

دکتر سید یحیی صفوی

رئیس اولین همایش ملی ایران و همسایگان

سعادت آباد، بلوار فرجادی، میدان کتاب،
التهای خیابان کوهستان، کوچه گل آدین،
بن بست اول، پلاک یک، طبقه سوم

۰۲۱۲۲۳۵۷۸۵۶
۰۲۱۲۲۳۵۷۹۷۴



No1, Alley 1, Goli Azin Alley, Koohestan St,
Ketab Sq, Faramzadi Blvd, Saadat
Abad, Tehran, Iran



0 2 1 2 2 3 5 7 8 5 6



0 2 1 2 2 3 5 7 9 7 4

www.iifws.com   info@iifws.com

بررسی مولفه های ژئوپلیتیک موثر در مناسبات جمهوری اسلامی ایران و عراق

حمید علی هادی: دانشجوی کارشناسی ارشد جغرافیای سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد

محسن جان پرور^۱: استادیار جغرافیای سیاسی دانشگاه فردوسی مشهد

چکیده

مناسبات و تعاملات بین کشورها به ویژه کشورهایی که دارای مرزهای مشترک با یکدیگر هستند به صورت مستقیم و در شکل های مختلف تحت تأثیر مولفه های ژئوپلیتیک است. چرا که مولفه های ژئوپلیتیک پایه اصلی شکل دهنده سیاست خارجی کشورها و استراتژی هایی است که کشورها به عنوان بازیگران ژئوپلیتیک در پیش می گیرند. در این میان کشور جمهوری اسلامی ایران و عراق نیز با دارا بودن بیش از ۱۲۰۰ کیلومتر مرز مشترک به صورت های مختلف مناسباتشان تحت شعاع مولفه های ژئوپلیتیک یکدیگر قرار گرفته است. بر این مبنا، در تحقیق حاضر که به روش توصیفی و تحلیلی به انجام رسیده است تلاش شده است به این سوال پاسخ داده شود که مهمترین مولفه های ژئوپلیتیک موثر در مناسبات دو کشور همسایه جمهوری اسلامی ایران و عراق کدام ها هستند؟ نتایج حاصل از تحقیق حاضر نشان دهنده آن است که مولفه های ژئوپلیتیک موثر بر مناسبات ایران و عراق شامل مولفه های خاص کشور جمهوری اسلامی ایران؛ خاص کشور عراق و مولفه های مشترک می باشد که به صورت کلی این مهمترین این مولفه های ژئوپلیتیک شامل موارد ذیل است:

مذهب تشیع، گروه قومی کرد، دین اسلام، مرزهای طولانی مشترک، موقعیت ژئواستراتژیک، دسترسی به آبها (عراق محدودیت دسترسی)، جمعیت زیاد، تولید نفت، اماکن متبرکه کربلا-نجف، کاظمین و سامرا، مرجعیت تشیع در ایران و عراق و

واژگان کلیدی: ایران، عراق، ژئوپلیتیک، مناسبات

^۱ نویسنده مسئول

۱- مقدمه

مناسبات بین فضا‌های جغرافیایی به صورت‌های مختلف تحت تأثیر عوامل مختلفی است. این مناسبات با تحول در زمینه فشردگی زمان و مکان بیشتر در پیوند با یکدیگر قرار گرفته است و باعث برجسته تر شدن مناسبات تحت تأثیر پایه‌های جغرافیایی شده است به نحوی که می‌توان گفت، جغرافیا همواره نقش مهمی در امور بشر داشته است. به هویت، سرشت و تاریخ حکومت‌های ملی شکل بخشیده است، به توسعه اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آن‌ها کمک کرده یا مانع توسعه آن‌ها شده است و نقش مهمی در مناسبات بین‌المللی حکومت‌های ملی ایفا کرده است. چنانکه براساس استدلال گرفتیس و کالاکان، «در علم روابط بین‌الملل، جغرافیاست که سرنوشت‌ها را رقم می‌زند» (پارسایی و همکاران، ۱۳۹۸: ۲). در این میان ژئوپلیتیک به‌نوبه خود که یکی از جنبه‌های مطالعاتی و اصلی آن بررسی تأثیر عوامل جغرافیایی بر رفتار دولت‌هاست، به دنبال کشف و اثبات این واقعیت است که چگونه موقعیت مکانی، اقلیم، منابع طبیعی، جمعیت و تکه زمینی که یک کشور در آن قرار گرفته است، گزینه‌های سیاست خارجی حکومت و جایگاه آن را در سلسله‌مراتب حکومت‌ها تعیین می‌کند (حسین پورپویان، ۱۳۹۲: ۱۶۲). در جهتی دیگر، مولفه‌های جغرافیایی در ترکیب با قدرت، عوامل ژئوپلیتیک را شکل می‌دهند که بر استراتژی‌ها و راهبردهای بازیگران تأثیرات مستقیمی دارند. این مولفه‌ها دارای اشکال و تنوع متفاوتی هستند که باز یک فضا به فضای دیگر می‌تواند یکسری اشتراکات و تفاوت‌هایی داشته باشند. در این میان خاورمیانه، از جمله فضا‌های جغرافیایی که مولفه‌های جغرافیایی قدرت در آن از اهمیت و جایگاه برجسته‌ای برخوردار بوده و کشورهای حاضر در آن به نوعی متناسب با مولفه‌های جغرافیایی قدرت خود مناسبات و استراتژی‌های خود را طراحی کرده و اهداف و منافع خود را می‌توانند پیگیری نمایند و از سوی دیگر بازیگران منطقه و جهانی نیز متناسب با این مولفه‌ها مناسبات و استراتژی‌های خود را با این فضای جغرافیایی جهت پیگیری و دستیابی به منافع خود می‌چینند. در این میان مناسبات بین دو کشور ایران و عراق متناسب با شرایط خاصی که دارا می‌باشند به صورت‌های مختلف تحت شعاع مولفه‌های ژئوپلیتیک است که می‌تواند به صورت مستقیم و غیر مستقیم بر سیاست خارجی و استراتژی‌های پیش روی دو کشور اثر گذار باشد. بر این اساس در تحقیق حاضر تلاش شده است تا مهمترین مولفه‌های موثر بر مناسبات بین دو کشور همسایه ایران و عراق مورد بررسی قرار گیرد تا بتوان با شناخت و درک این مولفه‌های ژئوپلیتیک زمینه شکل دهی و ترسیم مناسبات بهتری را بین دو کشور همسایه شکل داد.

۲- مباحث نظری تحقیق

۲-۱- ژئوپلیتیک

ژئوپلیتیک از جمله مفاهیم بحث برانگیز و پر ابهام است و تعاریف متفاوت و گسترده‌ای از آن صورت گرفته است اما به صورت کلی می‌توان به چند تعریف از آن اشاره کرد. ژئوپلیتیک یا سیاست جغرافیایی اثر محیط و اشکال یا پدیده‌های محیطی چون، موقعیت جغرافیایی، شکل زمین، منابع کمیاب، امکانات ارتباطی و انتقالی (زمینی، دریایی، هوایی و

فضایی)، وسایل ارتباط جمعی و ... را در تصمیم‌گیری‌های سیاسی، بویژه در سطوح گسترده منطقه‌ای و جهانی مطالعه می‌کند (مجتهدزاده، ۱۳۸۱: ۱۲۸). ژئوپلیتیک علم مطالعه روابط متقابل جغرافیا، قدرت و سیاست و کنش‌های ناشی از ترکیب آنها با یکدیگر است (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۷). به بیانی دیگر میتوان گفت ژئوپلیتیک دانش شناخت، کسب، بهره‌وری و حفظ منابع جغرافیایی قدرت در مناسبات محلی، ملی، منطقه‌ای و جهانی است (جان‌پرور، ۱۳۹۶: ۲۸).

۲-۲- مولفه ژئوپلیتیک

عوامل ژئوپلیتیکی، به مجموعه عوامل و مولفه‌های جغرافیایی گفته می‌شود که به نحوی بر سیاست تأثیرگذار می‌باشند. این عوامل از فضایی به فضای دیگر و در طول زمان با توجه به تحولات صورت گرفته کم یا زیاد می‌شوند (عزتی، ۱۳۸۰: ۷۸). ارزش‌ها و عوامل جغرافیایی به لحاظ ساختاری یا کارکردی، ماهیتی دوگانه دارند بدین معنی که یک عامل جغرافیایی برای یک گروه یا فرد انسانی ممکن است مثبت تلقی شود در حالی که همان عامل برای گروه یا فرد دیگر دارای ارزش منفی انگاشته می‌شود. هویت ساختی و کارکردی عوامل، دارای ارزش ثابت و پایداری نیستند بدین معنا که یک عامل در بستر زمان ممکن است دچار تحول ارزشی شود و یا در دیدگاه گروه‌های انسانی متفاوت ارزش‌های متفاوتی داشته باشد (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۱۵۵-۱۵۶). به بیانی دیگر شاید بتوان گفت مولفه ژئوپلیتیک عبارت است از منابع جغرافیایی قدرت با حداقل ارزش مقیاس ملی و فراتر که از سوی بازیگران در مناسبات فروملی، ملی، منطقه‌ای و جهانی مورد استفاده قرار می‌گیرد. به بیانی دیگر، زمانی که منابع جغرافیایی قدرت با ارزش مقیاس ملی و فراملی از سوی بازیگران در مناسبات فروملی، ملی، منطقه‌ای و جهانی مورد استفاده قرار بگیرند، مولفه (عامل) ژئوپلیتیک شکل می‌گیرد. با توجه به اهمیت منابع جغرافیایی قدرت و چگونگی شکل‌دهی به مولفه ژئوپلیتیک در فصل چهارم به صورت مفصل در این زمینه بحث خواهد شد (جان‌پرور، ۱۳۹۶: ۱۲۵).

۲-۳- مناسبات ژئوپلیتیک

هنگامی که بحث مناسبات ژئوپلیتیک مطرح می‌شود، منظور مناسبات بین بازیگران ژئوپلیتیک است زیرا، مناسبات تنها زمانی مطرح است که بازیگرانی در آن مبتنی بر مولفه‌های ژئوپلیتیک نقش آفرینی داشته باشند؛ پس شناخت این بازیگران از اهمیت و جایگاه برجسته‌ای در دانش ژئوپلیتیک برخوردار است. باید توجه داشت مناسبات ژئوپلیتیک بر مبنای مولفه‌های ژئوپلیتیک بین بازیگران مختلف و متعدد شکل می‌گیرد. به هر میزان مولفه ژئوپلیتیک که زمینه ساز مناسبات ژئوپلیتیک است از ارزش بیشتری برخوردار باشد زمینه برای جذابیت بیشتر جهت ورود و نقش آفرینی بازیگران بیشتر و بزرگتری را فراهم می‌آورد (جان‌پرور، ۱۳۹۶: ۱۷۵). اما به صورت کلی در زمینه مناسبات ژئوپلیتیک می‌توان گفت مناسبات ژئوپلیتیکی، مناسباتی هستند که بین کشورها و دولت‌ها و بازیگران سیاسی بر پایه‌ی ترکیب عناصر سیاست، قدرت و جغرافیا برقرار می‌شوند. در شکل‌گیری هر گونه رابطه بین بازیگران، عنصر سیاست، در قالب بازیگر سیاسی، یا اراده‌ای که به ماهیت رابطه شکل می‌دهد و نیز اقدامات و کنش‌هایی که توسط بازیگر انجام می‌شود پدیدار می‌گردد. عنصر قدرت در شکل‌دادن به الگو و ماهیت رابطه و نگرش بازیگران نسبت به هم تجلی پیدا می‌کند. عنصر جغرافیا نیز نقش بستر ساز را ایفا کرده و انگیزه‌های لازم برای شکل‌گیری اراده‌ی سیاسی رابطه،

تجلی فضائی رابطه و نیز تأثیرگذاری بر سطح قدرت بازیگران را سبب می شود (حافظ‌نیا، ۱۳۸۵: ۳۶۲). روابط ژئوپلیتیکی میان بازیگران سیاسی دارای الگوهای خاص است که به اشکال متفاوتی بروز می کند. روابط ژئوپلیتیکی میان کنشگران سیاسی از الگوهای ارتباطی متفاوتی تبعیت می کند و از اشکال متفاوتی همچون تعامل، رقابت، تقابل، منازعه، سلطه و نفوذ شکل می گیرد. این الگوها تابعی از نحوه ترکیب و تعامل عناصر جغرافیا و سیاست در بستر زمان است. به صورت کلی این رابطه های ژئوپلیتیک عبارتند از:

رابطه تعاملی: عبارت است از ارتباطات گوناگون و متقابل بین بازیگران بین المللی. یا رابطه ای مبتنی بر برابری قدرت. رابطه سلطه: رابطه سلطه و تفوق از نابرابری قدرت ناشی می شود. به طوری که رابطه ای یک سویه و از بالا به پایین بین دولت و بازیگر قوی با دولت ضعیف و کم قدرت شکل می گیرد و دولت قدرتمند سرنوشت دولت ضعیف را بطور مستقیم و غیر مستقیم تعیین می کند .

رابطه نفوذ: رابطه نفوذ، بازتاب سلطه، اقتدار و نابرابری قدرت میان دو یا چند بازیگر است. نفوذ همان سلطه نامرئی بر فضای جغرافیایی و انسان های ساکن در آن است. نفوذ عبارت است از ظرفیت و توان یک بازیگر برای تغییر یا تحمیل رفتاری خاص بر بازیگران دیگر در سیستم بین الملل.

رابطه رقابتی: این رابطه بر پایه ی برابری نسبی قدرت بین بازیگران شکل می گیرد و بازیگرانی که بر اساس منافع متعارض با هم رقابت می کنند تا حریف و رقیب را از دستیابی به فرصت ها بازدارند. رقابت به مجموعه تلاش ها و فعالیت هایی اطلاق می شود که با هدف کسب برتری و سیادت در زمینه ی خاص بین بازیگران انجام می گردد (حافظ نیا، ۱۳۸۵: ۳۷۰-۳۶۴).

۳- روش تحقیق

روش کلی تحقیق حاضر توصیفی- تحلیلی است. تحقیق حاضر در پی پاسخ دهی به این سوال است که مهمترین مولفه های ژئوپلیتیک موثر در مناسبات دو کشور همسایه ایران و عراق کدام ها هستند؟ برای پاسخ دهی به این سوال تلاش شده است که ضمن تصویرسازی درست از مولفه های ژئوپلیتیک، مهمترین مولفه های ژئوپلیتیک موثر بر مناسبات بین دو کشور ایران و عراق را مورد بررسی قرار دهد. داده های مورد نیاز از طریق روش کتابخانه ای و با استفاده از کتابها، مقالات و منابع اینترنتی گردآوری شده است.

۴- یافته های تحقیق

۴-۱- مولفه های ژئوپلیتیک کشور ایران

هر مکان و فضای جغرافیایی از ویژگی های ساختاری و کارکردی خاصی برخوردار است که منعکس کننده ارزشها، فرصت ها و محدودیت های آن می باشد. کشورها نیز به عنوان اصلی ترین واحدهای سیاسی- فضایی در جهان از

ویژگی های ساختاری و کارکردی متفاوت و متنوعی برخوردارند و همین امر فرصت ها و تنگناهای مختلفی را پیش روی آن قرار داده است (فرجی راد و قربانی نژاد، ۱۳۹۵: ۲). در این میان کشور ایران نیز از این قاعده مستثنی نیست و دارای نقاط قوت و ضعف هایی است. سیاست خارجی ایران شاهد الگوهای متفاوتی در طول این سالها بوده است. باتوجه به اهمیت زیاد دقت در ژئوپلیتیک ایران، باید بتوان توازن لازم در حل چالش هایی چون تنهایی استراتژیک-ژئوپلیتیک ایران، تعیین حوزه های تمرکز توجه ژئوپلیتیک، پرورش نگرش به سامان ژئوپلیتیک در گروه های تصمیم-گیری، حل تعارض های ژئوپلیتیک و جهانی شدن و مدیریت چالش های جدید ژئوپلیتیک مانند ژئوپلیتیک جدید شیعه، تنش های هیدروپلیتیک، ژئوپلیتیک قومیت را برقرار کرد. ایران در سده اخیر دو نوع رویکرد الگوبودن ملی-نگر و جهان‌نگری را در سیاست خارجی خویش برگزیده است. در حالت اول نگرانی حاکمان، ساختن یک ایران الگو در منطقه بوده است و به سیاست خارجی ایران از نظر الگو بودن ایران برای خارج می نگرستند. در رویکرد دوم، نگرانی حاکمان ایران، ساختن یک ایران جهانی بوده است. برخی از آنان معتقد بودند که ایران باید کانون جهان اسلام شود و بیداری اسلامی را رهبری کرده و قدرت های بین المللی را سر جای خود بنشانند (خلیلی و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۲-۵۱). کشور ایران به دلیل شرایط آب و هوایی و موقعیت استراتژیک آن همواره در طول تاریخ محل عبور اقوام و ایلات مختلف و شکوفایی فرهنگ های متنوع بوده است. تا جایی که از ایران در بسیاری از منابع و نوشته ها و گفته ها به عنوان پل ارتباطی شرق و غرب یاد کرده اند. به همین دلیل است که بسیاری از خاورشناسان ایران را خاستگاه تنوع و چندگونگی دانسته اند. از همین روی است که نظام فرهنگی و ساختار اجتماعی کشور در عین وحدت و یگانگی برخوردار از پیوند ارگانیکی در قالب یک اجتماع فراگیر و پایدار توانسته است تکثر و تنوع درونی خود را حفظ نموده و در طول قرن ها با پویایی و بالندگی استمرار یابد. حضور گروه های قومی کرد، بلوچ، ترکمن، آذری، عرب و معتقدان به ادیان دیگر از جمله زرتشتیان، ارمنی ها، کلیمیان، صابی ها و صدها ایل و قبیله کوچک و بزرگ از قبیل بختیاری، شاهسون، قشقایی، بویراحمد، باصری و... که همه در زیر چتر عظیم فرهنگ و هویت ملی ایرانی زیستی مسالمت جویانه دارند، موجد وحدت کثرت گونه اجتماع ملی سرزمین ایران است (جان پرور و حیدری، ۱۳۹۲: ۱۲۰). جمهوری اسلامی ایران از جمله کشورهایی است که مرزهای طولانی دارد و در کنار شرایط منطقه ای؛ یعنی همسایگان بی ثبات و ناامن و غیره، کنترل و مدیریت مرزهای کشور را تا حد قابل توجهی دشوار کرده است؛ به گونه ای که جمهوری اسلامی ایران سالانه برای حفظ و نگهداری از مرزهای خود هزینه های جانی و مالی قابل توجهی می پردازد (حافظنیا و جان پرور، ۱۳۹۲: ۱۸۹). در مجموع شاید به صورت کلی بتوان مهمترین مولفه های ژئوپلیتیک کشور جمهوری اسلامی ایران را در قالب موارد ذیل در نظر گرفت:

موقعیت استراتژیک ایران: ایران به دلیل قرار گرفتن در منطقه خاورمیانه به عنوان حد فاصل سه قاره آسیا، اروپا و آفریقا از محوریت ارتباط منطقه ای برخوردار است. همچنین ایران با داشتن موقعیت بری و بحری، ارتباط با حوزه های متعدد ژئوپلیتیکی از جمله قرار گرفتن در بین دو حوزه بزرگ انرژی جهان (خلیج فارس و دریای خزر)، قرار گرفتن در تنگه استراتژیک هرمز، عبور لوله های مختلف نفت و گاز و همچنین قابلیت های ارتباطی ایران در حوزه

های جاده ای، راه آهن، هوایی، الکترونیکی و ...، وجود کشورهای محصور در خشکی در مرزهای شمال کشور و همچنین نفوذ فرهنگی و تمدنی آن در حوزه های ژئوپلیتیک پیرامون، حضور قدرت های برتر جهانی در همسایگی ایران و نفوذ در خاک همسایگان آن، از موقعیت ژئواستراتژیکی ویژه ای برخوردار است (کامران و همکاران، ۱۳۹۱: ۲۱۴-۲۱۳). این موقعیت استراتژیک برتر ایران به عنوان یک مولفه ژئوپلیتیک می تواند بر مناسبات بین دو کشور ایران و عراق اثرگذار باشد.

دسترسی به آب های آزاد: از منظر جغرافیای سیاسی میزان دسترسی واحدهای سیاسی به دریا و آب های آزاد، از اهمیت ویژه ای برخوردار است. بر این اساس، کشورها در سه گروه محصور در خشکی، ساحلی و جزیره ای تقسیم می شوند. در این میان جمهوری اسلامی ایران به سه حوزه آبی دریای خزر، دریای عمان و خلیج فارس مرتبط است. طول خطوط ساحلی ایران در جنوب، حدود ۲۰۴۳ کیلومتر و در حوزه دریای خزر حدود ۶۵۷ کیلومتر است (سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح، ۱۳۸۵). این سواحل طولانی که جمهوری اسلامی ایران دارد و همسایگی آن با کشور عراق که دارای تنگنای ژئوپلیتیک جهت دسترسی به آبهای آزاد است به صورت های مختلف می تواند به عنوان یک مولفه ژئوپلیتیک برجسته در مناسبات بین جمهوری اسلامی ایران و عراق مورد استفاده قرار گیرد.

از جمله دیگر مولفه های ژئوپلیتیک جمهوری اسلامی ایران که بر مناسبات با عراق می تواند اثر گذار باشد می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

منابع عظیم گاز؛ قرارگیری سرچشمه رودهای مرزی در داخل فضای ایران؛ مرجعیت تشیع (شهر قم)؛ منابع گاز ایران؛ موقعیت ارتباطی ایران (نسبت به قفقاز و آسیای مرکزی)؛ برتری فناورانه و علمی؛ چندپارگی قومی (عرب و کرد) و مذهبی در عراق (شیعه و اهل سنت)؛

۴-۲- مولفه های ژئوپلیتیک کشور عراق

عراق تا سال ۱۹۱۴ بخشی از امپراتوری عثمانی بود. پس از جنگ جهانی اول و شکست عثمانی، از به هم پیوستن سه استان بصره، بغداد و موصل سرزمین عراق تشکیل شد. بنابراین، هر چند عراق از پیوستن سرزمین های کهن به یکدیگر شکل گرفته است، موجودیت مستقل آن تاریخچه کوتاهی دارد. علی رغم تاریخ کوتاه این سرزمین و حکومت این سرزمین و حکومت مستقل در آن، درگرگونی های سیاسی گوناگونی را، اعم از انقلاب، کودتا، جنگ داخلی، جنگ خارجی، اشغال کردن کشور همسایه، تحریم و در نهایت، اشغال به وسیله قدرت خارجی، پشت سر گذاشته است (حافظنیا و ربیعی، ۱۳۹۲: ۱۱۸-۱۱۷). این فضای جغرافیایی با این شرایط و تاریخچه جنوب غربی آسیا واقع شده است و از شمال با کشور ترکیه، از جنوب با کویت و عربستان، از شرق با ایران و از غرب با اردن و سوریه همسایه است. از نظر ژئوپلیتیک نیز کشور عراق دارای وضعیت ویژه ای است و گاهی از این کشور صاحب نظران به عنوان قلب جهان اسلام نام می برند. چرا که عراق در مرکز جهان اسلام قرار گرفته و بخش غربی آن را از بخش شرقی آن جدا می کند. از سوی دیگر عراق به دلیل قرار گرفتن در میان سه قاره آسیا، آفریقا و اروپا از اهمیت برجسته ای

برخوردار بوده است به نحوی که صاحب‌نظران دلیل حملات در جنگ اول و حتی دوم خلیج فارس را عمق استراتژیک کشور عراق بیان می‌کنند (کمپ و هارکاو، ۱۳۸۳: ۱۰۱). به بارو بسیاری از صاحب‌نظران، ورود و حضور مداخله جویانه آمریکا در کشور عراق در سال ۲۰۰۳ تا کنون نیز به نوعی بر پایه مولفه های ژئوپلیتیک کشور عراق بوده است نه توسعه دموکراسی و ... همچنین تحولات حال و آینده عراق نیز به نظر می‌رسد به صورت مستقیم تحت تأثیر منابع جغرافیایی قدرت موجود در این کشور بوده و خواهد بود. چرا که این مولفه های ژئوپلیتیک به صورت های مختلف توانایی جذب بازیگران ژئوپلیتیک در مقیاس های مختلف منطقه ای و جهانی را دارا می‌باشند. این اهمیت و جایگاه مولفه های جغرافیایی قدرت چه برای عراق به عنوان یک بازیگر ژئوپلیتیک و چه برای سایر بازیگران ژئوپلیتیک منطقه ای و جهانی شناخت آنها را جهت درک استراتژی های حاضر بازیگران و چه استراتژی های پیش روی بازیگران برای رسیدن به اهداف و منافع به یک ضرورت تبدیل کرده است. در این میان، با توجه به همسایگی جمهوری اسلامی ایران با عراق و دارا بودن مرزهای طولانی بر اهمیت درک و شناخت این مولفه های ژئوپلیتیک کشور عراق از اهمیت دوچندانی برخوردار است. به عنوان مثال کشور عراق از نظر دریایی در زمره کشورهای دارای شرایط نامساعد به شمار می‌آید. یعنی کشورهایی که سواحل بسیار کوتاهی نسبت به قلمرو سرزمین خود دارند (چرچیل و لو، ۱۳۷۶: ۵۲). آسیب پذیری ژئواستراتژیک عراق از نظر دسترسی مناسب به دریا، بزرگترین تنگنای جغرافیایی این کشور است. عراق که تنها در ناحیه ای به طول ۵۸ کیلومتر به خلیج فارس دسترسی دارد (فولر، ۱۳۷۳: ۴۹). در این راستا، تلاش عراق برای دسترسی به آب های آزاد، واقعیتی است استراتژیک که می‌تواند همچنان منشأ استمرار بحران ها و ناآرامی های منطقه ای باشد و احتمالاً یکی از استخوان های لای زخم دو کشور در آینده ای دور خواهد بود (محسنی و رحیمی پور، ۱۳۹۱: ۱۵۹). به صورت کلی بتوان مهمترین مولفه های ژئوپلیتیک کشور عراق را در قالب موارد ذیل در نظر گرفت:

وجود مراکز مذهبی: کشور عراق از نظر داشتن مراکز برجسته مذهبی در بین شیعیان جهان از اهمیت برجسته ای برخوردار است و این مسئله به صورت های مختلف در قالب یک مولفه ژئوپلیتیک می‌تواند در مناسبات بین دو کشور ایران به عنوان ام‌القرای جهان اسلام و تشیع اثرات گسترده ای داشته باشد. از جمله مهمترین این مراکز مذهبی می‌توان به نجف، کربلا، سامرا و کاظمین اشاره کرد که از سوی زائران مورد استقبال گسترده ای قرار می‌گیرد. به بیانی دیگر باید توجه داشت که نجف و کربلا برای جمهوری اسلامی ایران قلب تاریخ شیعه را ترسیم می‌کنند. این دو شهر مکان های مهم و مقدس ایرانیان است که هر ساله پذیرای تعداد کثیری از ایرانیان برای زیارت می‌باشد (هاشمی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۱). بر این مبنا، عراق می‌تواند با استفاده از این مولفه ژئوپلیتیک بر مناسبات خود با ایران به عنوان کانون شیعیان جهان اثرگذار باشد.

هویت عربی و مذهبی: با فروپاشی امپراتوری عثمانی و تولد عراق کنونی، چالش هویت ملی، گریبان عراق را گرفت، لذا از ابتدا به دنبال شکل دادن یک هویت مستقل بوده است. بیشتر جمعیت عراق شیعه است و همین عاملی شده تا روابط نزدیکی با ایران داشته باشند با این وجود علی‌رغم وجود روابط نزدیک میان شیعیان عراقی و ایرانی، عراقی ها

همیشه درصدد هستند هویتی جدا از هویت ایرانی برای خود تعریف کنند. مقتدا صدر نمونه ای است که علی رغم داشتن روابط خوب با جمهوری اسلامی ایران، دارای حس ناسیونالیستی بوده و همواره بر هویت عراقی تأکید دارد (هاشمی و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۳۰). وجود این مولفه ژئوپلیتیک با ماهیت فرهنگی در فضای کشور عراق می تواند به صورت های مختلف بر مناسبات بین دو کشور عراق و جمهوری اسلامی ایران اثر گذار باشد.

از جمله دیگر مولفه های ژئوپلیتیک عراق که بر مناسبات با ایران می تواند اثر گذار باشد می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

عرب های ساکن در فضای کشور ایران؛ مرجعیت تشیع (شهرهای نجف و کربلا)؛ حضور بازیگران فرامنطقه ای در عراق (ایالات متحده آمریکا)؛ گروه های قومی حاضر در فضای کشور ایران؛

۴-۳- مولفه های ژئوپلیتیک مشترک دو کشور (ایران و عراق)

در کنار مولفه های ژئوپلیتیکی که برای هر یک از دو کشور جمهوری اسلام ایران و عراق در بالا ذکر شد. برخی از مولفه های ژئوپلیتیک نیز وجود دارد که بین دو کشور ایران و عراق مشترک است و از سوی دو کشور می تواند در مناسبات بین دو کشور مورد استفاده قرار گیرد و در نظر گرفته شود. به صورت کلی شاید بتوان مهمترین مولفه های ژئوپلیتیک مشترک موثر بر مناسبات بین دو کشور جمهوری اسلامی ایران و عراق را در قالب موارد ذیل در نظر گرفت:

مذهب تشیع: وجود عتبات عالیات و مراکز زیارتی شیعیان در عراق، حوزه علمیه نجف و نقش سیاسی شیعیان در منطقه، برای استمرار علایق خود و حفظ و استمرار تعامل فرهنگی- مذهبی و حتی سیاسی با عراق دارند (کریمی پور، ۱۳۷۹: ۳۶). باید توجه داشت که بعد از حمله آمریکا به عراق نقش مذهب شیعه در تحولات خاورمیانه مشخص تر شده است. زیرا بسیاری از جمعیت شیعیان در سواحل خلیج فارس و در حوزه های نفتی پراکنده شده اند، تاجایی که بالغ بر ۷۰ درصد جمعیت سواحل خلیج فارس شیعه هستند. این عامل بر اهمیت ژئوپلیتیک شیعه افزوده است (قصابزاده، ۱۳۹۱: ۳۲۹) بر این مبنای مولفه می تواند یکی از مولفه های ژئوپلیتیک مهم در مناسبات بین دو کشور جمهوری اسلامی ایران و عراق باشد.

منابع عظیم نفت: وجود منابع عظیم نفت در دو کشور جمهوری اسلامی ایران و عراق که آنها را جزء کشورهای برجسته دارنده و تولید کننده آن در جهان کرده است به عنوان یک مولفه ژئوپلیتیک می تواند بر مناسبات دو کشور اثرگذار باشد و زمینه همگرایی و گاه رقابت جهت دستیابی به بازار فروش و غیره فراهم آورد. بر این مبنای منابع نفت را میتوان به عنوانی یکی از مولفه های ژئوپلیتیک موثر بر مناسبات دو کشور جمهوری اسلامی ایران و عراق در نظر گرفت.

تنوع قومی و مذهبی: هر دو کشور ایران و عراق از جمله کشورهایی هستند که تنوع قومی و مذهبی در آنها وجود دارد. در این بین تنوع برای کشور عراق برجسته تر است چرا که در این کشور آن هویت مشترک شکل نگرفته است.

عراق از سه حوزه جغرافیایی با مردمی کاملاً متفاوت تشکیل شده است. حوزه مرکزی از آن اعراب سنی مذهب، جنوب از آن شیعیان و شمال در اختیار کرده است. پیچیدگی و تنوع در ترکیب و ساختار جمعیتی عراق، شکاف های مترکم و متداخلی را در ابعاد قومی و مذهبی رقم زده است (قربانی نژاد و همکاران، ۱۳۹۶: ۱۸).

دین اسلام: اسلام دومین دین بزرگ جهان از نظر تعداد پیروان است. جهان اسلام از نظر جغرافیایی شامل سرزمین های وسیعی است که بدنه اصلی آن به شکل مستطیلی از کرانه های اقیانوس اطلس شروع شده و تا جنوب غربی و شمال شرقی آسیای مرکزی امتداد می یابد و در مجموع شامل قسمت عمده آسیا و آفریقا و بخشی از اروپا می شود (صفوی، ۱۳۸۸: ۵۶). برای مبنای دین اسلام به عنوان یک مولفه ژئوپلیتیک می تواند در پیوند بین کشورهای که در آن گسترش یافته است عمل کند. در این میان، با توجه به اینکه دو کشور همسایه ایران و عراق نیز دین رسمی آنها اسلام است و بیش از ۹۹ درصد آنها مسلمان هستند این مولفه می تواند از اهمیت و جایگاه برجسته ای در مناسبات بین این دو کشور داشته باشد.

منابع مشترک مرزی: بیشتر مرزهای بین المللی از درون مناطق غنی از نظر منابع طبیعی عبور می کنند این امر سبب شده است که این منابع مشترک به مکان هایی برای رقابت و چالش بین دو کشور تبدیل شوند و دستیابی به الگوی مناسب مدیریت مرزی را سخت تر کنند. هر چند اگر بتوان منابع مشترک مرزی را بصورت بهینه ای مدیریت کرد می توان زمینه های همگرایی و همکاری دو جانبه و چند جانبه بین کشورهای دارنده آنها را فراهم کند و از بوجود آمدن ذهنیت ها و چالش های ناشی از بهره برداری های یک جانبه، میزان برداشت و ... در بین دو کشور جلوگیری کرد (جان پرور، ۱۳۹۱: ۷۲). در این میان وجود منابع مشترک مرزی نظیر معادن نفت، رودهای مشترک و غیره در میان دو کشور ایران و عراق می تواند به عنوان یکی از مولفه های ژئوپلیتیک موثر بر مناسبات دو کشور اثرگذار باشد.

از جمله دیگر مولفه های ژئوپلیتیک مشترک بین دو کشور جمهوری اسلامی ایران و عراق که بر مناسبات بین دو کشور می تواند اثر گذار باشد می توان به موارد ذیل اشاره کرد:

اروند رود (شط العرب)؛ استقرار گروه قومی کرد در دو سوی مرز؛ منابع مشترک نفتی در طول مرزهای دو کشور؛ کمیت و کیفیت جمعیت؛ وضعیت توپوگرافی دو کشور؛ دارا بودن مرزهای طولانی با یکدیگر؛ قرار گیری دو کشور در هارتلند انرژی جهان؛ وسعت و عمق استراتژیک دو کشور؛ دیپلماسی فعال؛

۵- تجزیه و تحلیل و نتیجه گیری

خاورمیانه از جمله فضاهای جغرافیایی است که از اهمیت و جایگاه برجسته ای از نظر ژئوپلیتیک برخوردار است این فضا آمیخته ای از منابع جغرافیایی قدرت یا همان مولفه های ژئوپلیتیک است که زمینه جذب بازیگران قدرت متعدد منطقه ای و فرامنطقه ای را به خود فراهم آورده است در این میان کشورهای همسایه در این فضای جغرافیایی به صورت های مختلف مناسباتشان تحت شعاع مولفه های ژئوپلیتیک قرار گرفته است. در این میان مناسبات بین دو کشور همسایه ایران و عراق با توجه به جایگاه و نقش آفرینی منطقه ای دو کشور از اهمیت بالایی برخوردار است که

در تحقیق حاضر تلاش شد که این مولفه های ژئوپلیتیک مورد بررسی قرار گرفته و استخراج شوند. یافته های حاصل از تحقیق حاضر نشان دهنده آن است که مولفه های ژئوپلیتیک موثر در مناسبات بین دو کشور به صورت ذیل هستند:

نمودار ۱: مولفه های ژئوپلیتیک موثر بر مناسبات ایران و عراق

مهمترین مولفه های ژئوپلیتیک ویژه ایران: موقعیت استراتژیک ایران؛ دسترسی به آب های آزاد؛ منابع عظیم گاز؛ قرارگیری سرچشمه رودهای مرزی در داخل فضای ایران؛ مرجعیت تشیع (شهر قم)؛ منابع گاز ایران؛ موقعیت ارتباطی ایران (نسبت به قفقاز و آسیای مرکزی)؛ برتری فناوریانه و علمی؛ چندپارگی قومی (عرب و کرد) و مذهبی در عراق (شیعه و اهل سنت)؛

مهمترین مولفه های ژئوپلیتیک ویژه عراق: وجود مراکز مذهبی؛ هویت عربی و مذهبی؛ عرب های ساکن در فضای کشور ایران؛ مرجعیت تشیع (شهرهای نجف و کربلا)؛ حضور بازیگران فرامنطقه ای در عراق (ایالات متحده آمریکا)؛ گروه های قومی حاضر در فضای کشور ایران؛

مهمترین مولفه های ژئوپلیتیک مشترک: مذهب تشیع؛ منابع عظیم نفت؛ تنوع قومی و مذهبی؛ دین اسلام؛ منابع مشترک مرزی؛ اروند رود (شط العرب)؛ استقرار گروه قومی کرد در دو سوی مرز؛ منابع مشترک نفتی در طول مرزهای دو کشور؛ کمیت و کیفیت جمعیت؛ وضعیت توپوگرافی دو کشور؛ دارا بودن مرزهای طولانی با یکدیگر؛ قرار گیری دو کشور در هارتلند انرژی جهان؛ وسعت و عمق استراتژیک دو کشور؛ دیپلماسی فعال؛

ترسیم از نگارندگان

در مجموع می توان گفت که مناسبات دو کشور همسایه جمهوری اسلامی ایران و عراق متناسب با مولفه های ژئوپلیتیک برجسته ای که دو کشور دارند، تحت شعاع مستقیم این مولفه ها قرار دارد و برای اینکه بتوان مناسبات بین دو کشور را به صورت نظام مند و بهینه در آورد ضرورتا باید مولفه های ژئوپلیتیک در طراحی استراتژی ها و برنامه ها در نظر گرفته شود. البته باید توجه داشت که جمهوری اسلامی ایران نسبت به کشور عراق مولفه های ژئوپلیتیک بیشتر و با ارزش بیشتری در اختیار دارد که این خود به نوعی میتواند در طراحی استراتژی ها و مناسبات دو کشور اثرگذار باشد که باید به نوعی متناسب با موقعیت و شرایط مورد استفاده قرار گیرد.

تقدیر و تشکر

مقاله حاضر از پایان نامه ای با عنوان «تحلیل ژئوپلیتیک منابع جغرافیایی قدرت عراق» در دانشگاه فردوسی مشهد استخراج شده است. نویسندگان از حمایت های دانشگاه فردوسی مشهد جهت انجام تحقیق حاضر نهایت تقدیر و تشکر را دارند.

منابع

- ۱- پارسایی، اسماعیل و همکاران (۱۳۹۸). شناسایی عوامل ژئوپلیتیک موثر در سیاست خارجی. دوفصلنامه جغرافیا و توسعه ناحیه ای. سال ۱۷. شماره ۲.
- ۲- جان پرور، محسن (۱۳۸۶). ژئوپلیتیک برای همه. تهران: نشر انتخاب.
- ۳- جان پرور، محسن (۱۳۹۱). تبیین الگوی مدیریت مرز دریایی مورد خلیج فارس. رساله دکتری رشته جغرافیای سیاسی. به راهنمایی دکتر محمدحسین افشردی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- ۴- جان پرور، محسن، حیدری، طهمورث (۱۳۹۲). تبیین شاخص های امنیت ساز در میان اقوام ایران. پژوهشنامه جغرافیای انتظامی. سال اول. شماره دوم.
- ۵- حافظنیا، محمدرضا (۱۳۸۵). اصول و مفاهیم ژئوپلیتیک. مشهد: انتشارات پاپلی.
- ۶- حافظنیا، محمدرضا و جان پرور، محسن (۱۳۹۲). مرزها و جهانی شدن (با نگاهی کوتاه به مرزهای ایران). تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.
- ۷- حسین پورپویان، رضا. (۱۳۹۰). تبیین الگوی روابط در مناطق ژئوپلیتیک (مطالعه موردی: شبه قاره هند) (رساله منتشر نشده دکتری رشته جغرافیای سیاسی). دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.
- ۸- صفوی، رحیم (۱۳۸۸). جهان اسلام، چشم انداز آینده؛ انتشارات شکیب، تهران.
- ۹- عزتی، عزت الله (۱۳۸۰). ژئوپلیتیک در قرن بیست و یکم. تهران: انتشارات سمت.
- ۱۰- فرجی راد، عبدالرضا و قربانی نژاد، ربیاز (۱۳۹۵). بررسی و تحلیل موقعیت ژئوپلیتیکی کردستان عراق. فصلنامه نگرش های نو در جغرافیای انسانی. سال ۸. شماره ۴.
- ۱۱- فولر، گراهام (۱۳۷۳). قبله عالم: ژئوپلیتیک ایران. ترجمه عباس مخبر. تهران: انتشارات مرکز.
- ۱۲- قصاب زاده، مجید (۱۳۹۱). جایگاه ژئواکونومی ایران در منطقه خاورمیانه بزرگ. مجموعه مقالات پنجمین کنگره انجمن ژئوپلیتیک ایران. جلد دوم. رشت. دانشگاه آزاد اسلامی.
- ۱۳- کامران، حسن و همکاران (۱۳۹۱). محیط شناسی ژئوپلیتیکی ایران-عراق. فصلنامه جغرافیا. سال دهم. شماره ۳۳.
- ۱۴- کریمی پور، یدالله (۱۳۷۹). مقدمه ای بر ایران و همسایگان: منابع تنش و تهدید. تهران: انتشارات جهاد دانشگاهی تربیت معلم.
- ۱۵- مجتهدزاده، پیروز (۱۳۸۱). جغرافیای سیاسی و سیاست جغرافیایی. تهران: انتشارات سمت.
- ۱۶- محسنی، بهرام و رحیمی پور، مهدی (۱۳۹۱). تأثیر هیدروپلیتیک اروند رود بر مناسبات آینده ایران و عراق. فصلنامه پژوهش های راهبردی سیاست. سال اول/ شماره ۳.
- ۱۷- هاشمی، سید مصطفی و همکاران (۱۳۹۶). تبیین عوامل ژئولیتیک موثر بر روابط ایران و عراق. پژوهش نامه ایرانی سیاست بین الملل. سال ۵. شماره ۲.